

נסים ושלג בפלשתינה ובישראל: טנטורה, היסטוריה משנת 1948

על חוף ים-תיכוני קסום, במדינת ישראל שזה עתה קמה, דרך חיים אחת נגדעה באבה באלימות ובפאתאומיות ואחרת תפסה את מקומה, בתוך תקופה קצרה של 25 יום לאחר הקרב בטנטורה ב־22 במאי 1948: הכפר נכבש, הגברים נאסרו, שאר התושבים גורשו, תחילה לפרדיס ואחר־כך לשטח בשליטת ירדן; קיבוץ נחשולים הוקם על אדמות הכפר. אלון קונפינו שואל: איך קרו הדברים בדיוק? מדוע התנהגו היהודים כפי שהתנהגו וכיצד בנו את עולמם התרבותי ואת אופק הדמיון שלהם? וכיצד אמור ההיסטוריון בן זמננו לספר את סיפור המעשה הזה?

נפלו מהשמים, ויש מקומות שהשמחה היא כל־כך גדולה" (ארכיון מפלגת העבודה, 49-1948-2-23, מרכז מפא"י, 12.5.48, עמ' 1-2).

מלחמת 1948 בתור היסטוריה תרבותית של נסים: אפשר שלא כך אנו כותבים בדרך־כלל את תולדותיה של המלחמה, אבל זה ודאי היה אחד הדימויים שרווחו בקרב היהודים באשר למה שאירע להם. בדור האחרון היו התפתחויות חשובות בתחום ההיסטוריוגרפיה של מלחמת 1948, וגם של יציאת הערבים. אנו יודעים כיום על הנושאים האלה הרבה יותר מכפי שידענו עליהם לפני עשר או 20 שנה, אם כי עוד רבה המלאכה עד להשלמת המשימה הבסיסית של כל כתיבה היסטורית, דהיינו לספר את מה שאירע. אני משתמש ברעיון של נסים בטקסט הזה בתור אמצעי לבניית סיפור אחד של ההיסטוריה של 1948, המתמקד בחלקם של היהודים בהגירה הכפויה של הערבים מפלשתינה.

ארבע נקודות כדאי להעלות כאשר חושבים על ההיסטוריה של שנת 1948 כעל היסטוריה של נסים. ראשית, נסים מעצם טבעם הם אירועים מדהימים ובלתי־צפויים. סיפורה של מלחמת 1948 אינו סיפורו של הוודאי והעקבי אלא של הלא־צפוי והקונטינגנטי (contingent), של ההתפתחויות האפשריות השונות ושל הפתיחות והגמישות הגלומות במעשי האדם. כל אלה היו חלק בלתי־נפרד מן המצב, מבחינת הערבים והיהודים כאחד. רוב היהודים לא העלו כלל בדעתם לפני המלחמה את האפשרות של ארץ ריקה מערבים, ורבים אף סברו שזה רעיון לא רצוי. אבל כדי להבין איך קרה, שהיהודים היו לגורם שמילא תפקיד

כולנו זקוקים לנס מדי פעם בפעם. האמונה בנס (אלוהי, חילוני או היסטורי) מאפשרת לנו להעניק משמעות לעולמנו, להבין איך נמצא פתאום פתרון הולם ולא־צפוי לבעיה קשה, ובעיקר להסביר – ולעתים למתן או לסייג – את חלקנו במה שקרה.

נסים ונפלאות

החרדה הקיומית, פרי שנות ההשמדה, של היהודים בזמן מלחמת 1948 נמהלה בתחושת פליאה שהייתה קשורה בהקמת מדינת ישראל, אם כי לא רק בה. זמן קצר אחרי סיום המלחמה הסביר אברהם גרנות, אחד החותמים על מגילת העצמאות ומנכ"ל הקרן הקיימת בשנים 1944-1960, מדוע הוא מתנגד לשובם של הפליטים הפלשתינאים לבתיהם: "מתקנים טעויות, אבל אין לתקן נסים" (אברהם גרנות, **תמורות אגראריות בישראל ובעולם**, תל־אביב 1954, עמ' 94). יהודים רבים היו שותפים לדעה זו. במאי 1948, באספה של מרכז מפא"י, אמר אברהם הרצפלד, מומחה להתיישבות ולחקלאות, שיציאת הערבים היא הפתעה מבורכת, אולי אפילו תוצאה של התערבות שמימית: "מנוסת הבהלה של הערבים ובריחתם ההמונית פתרה שאלות רבות, שאלות קרקעיות רבות! [...] והשאלות האלה בהרבה מקומות נפתרות כמעט מאליהן, וכאילו דברים אלה

פרופסור אלון קונפינו מלמד בחוג להיסטוריה באוניברסיטת וירג'יניה.

confino@virginia.edu :7/א

טנטורה, שנת 1948; החייל שצילם תמונה זו הוא שצילם כנראה גם את האירועים בכפר לאחר הקרב.

לדעת לא רק מה אמרו היהודים על מה שעשו, אלא גם מה עשו באמת.

שלישית, רעיון הנס ממקד את תשומת-הלב בפחד הקיומי של היהודים בעקבות ההשמדה באירופה ולנוכח התוצאות הפוטנציאליות הרוות האסון של תבוסה במלחמה. הנס של יציאת הערבים השלים את הנס של התחייה הלאומית היהודית אחרי אושוויץ. שני ה"נסים" השלימו, לא סתרו זה את זה. הם העניקו משמעות זה לזה. תולדות הטרגדיה הפלשתינית מתקבלת על הדעת רק לנוכח הפחד הקיומי של היהודים. סיפורה של מלחמת 1948 כורך יחד קורבנות ומעוולים, שלפעמים התלכדו והיו לדמות אחת.

ולבסוף, מלחמת 1948, אף שהייתה סיפורם המיוחד של יהודים וערבים במקום ובזמן מסוימים, לא הייתה יוצאת דופן. היא חלק מן ההיסטוריה הכלל-עולמית של התמוטטות האימפריה הבריטית, של דה-קולוניזציה וחלוקות לאומיות של מושבות, ובעיקר היא הייתה חלק מן ההיסטוריה המודרנית של הגירה כפויה, שהתגברה בשנות ה-40 במקרים רבים באירופה, בהודו/פקיסטן ובפלשתינה/ישראל. פרספקטיבה כלל-עולמית שכזאת יש בה כדי להאיר באור נכון יותר את ההיסטוריה של הישראלים ושל הפלשתינאים כאחד, שנוטים לראות את סיפורם הלאומי בשנת 1948 כמשהו יוצא דופן.

מה שעולה מהרהורים אלה הוא ההכרה באי-השלמות הנטועה בכל היסטוריה של מלחמת 1948. לא מפני שאיננו מסוגלים לספק היסטוריה נכוחה של אותה מלחמה ולשפר אותה עם הזמן. מובן שאנחנו מסוגלים. הסיבה היא, שבמקום להתעקש על האמת המוחלטת של ההסברים

בגירוש הערבים, אין די בחיטוט בארכיונים של מוסדות המדינה. במקום זה כדאי לבדוק איך השתנו הדימויים והתפישות של היהודים בזמן המלחמה ואפשרו את הגירוש. תחושת הפליאה הזאת חושפת רגישויות שונות ואפילו מנוגדות זו לזו בקרב היהודים: התחושה שיש להם את הארץ (כמעט) רק לעצמם הייתה בלתי-צפויה, אבל הייתה קיימת בתור חלום נסתר עוד לפני המלחמה; זאת הייתה התרחשות נסית מפני שנראתה רחוקה מהישג יד מבחינת המצב הצבאי והפוליטי ולא הוגנת מן הבחינה המוסרית. והיא מייגה בתוכה שמחה עמוקה וגם אי-נוחות מוסרית. כל זה לא היה בבחינת רקע בלבד לאירועים הפוליטיים והצבאיים החשובים יותר; אדרבא, זה היה אחד הגורמים החשובים שהניעו את האירועים הפוליטיים והצבאיים הללו מלכתחילה. במילים אחרות, לגישה הזאת יש ערך מפני שהיא מראה לנו לא רק מה קרה, אלא גם מה אנשים חשבו שקורה.

שנית, כשההיסטוריון נותן דעתו על נסים הוא מעמיד במרכז לא תפישות והשקפות בלבד אלא גם מעשים. היהודים דיברו על נסים בשביל לפרש את המלחמה ולהעניק משמעות למעשיהם. כאשר גרנות והרצפלד דיברו על נס, הם תיארו את יציאת הערבים כדבר-מה שלא היה תלוי לא בהתערבות היהודים ולא ביחסי סיבה ומסובב, ובכך ביטאו אירצון בסיסי להודות באחד העניינים המהותיים והוא, שהיהודים לא היו פשוט בני מזל שהרוויחו מן הנס השמימי הזה, אלא שההתערבות שלהם היא שתרמה ליציאת הפלשתינאים. מה שחסר בתיאורים שלהם הוא האלימות שליוותה את יציאת הערבים. משום כך, חשוב

שלי, השתדלתי להבין את ההיסטוריה של 1948 כסיפור מורכב בעל פנים מרובות וסותרות, ובד בבד להשלים עם כך, ששום חקירה אין בכוחה להעמיד סיפור מעשה מקיף שיכיל את הפחד, התקווה, הטרגדיה והנסים המאפיינים את הפרשה הזו של אלימות מצד יהודים וערבים כאחד. וגם מן הבחינה הזאת, ההיסטוריה של 1948 דומה לכל כתיבה היסטורית אחרת, שמטבעה אינה מושלמת. משום כך לא התיימרתי ליצור סיפור סגור ומהודק, אלא בחרתי להתמקד במגבלות, בפערם ובאי-הוודאויות של שחזור העבר. איך לבנות את סיפור המעשה, היא, בעיני, שאלה חשובה לא פחות מהערכת הראיות ומדרכי הפרשנות שלי. השתמשתי במקורות היסטוריים מקובלים ובחתי בראיות "מוכחות" חוזרות ונשנות, אבל בעיקר מעניינות אותי ראיות, שאינן עולות בקנה אחד עם הדפוסים המרכזיים ושמלמדות הרבה דווקא בזכות הייחודיות שלהן.

סיפור מעשה שמכיל מורכבות, כאמור, אבל כזה שנטוע בתוך התייעוד ההיסטורי והשאלות הפרשניות שהוא מעלה. משהו קרה בשנת 1948. אחד הדברים שקרו היה, שבסוף המלחמה היו מגרשים ומגורשים. יהודים גירשו ערבים; זה היה יכול להיות להפך, אבל זה לא היה להפך. (ועלי לסייג משפט זה, מאחר שההיגיון של הגירות כפויות בעולם המודרני גרם לכך שיהודים לא נשארו לגור בשטחים בשליטה ערבית – הם גורשו או שהתפנו. כך קרה למשל בגוש עציון, ברובע היהודי בעיר העתיקה ובבית הערבה. אך מקרים אלה לא הסתכמו בתופעה רחבה). עובדה זאת יש לתאר ולהסביר מבחינה היסטורית. במאמר זה אני מחפש תובנות לשאלה, מדוע פעלו היהודים כפי שפעלו, ואיך הם בנו את האופק התרבותי ועולם המושגים שלהם. המאמר הוא חלק מפרויקט גדול יותר על מלחמת 1948, אך בשל מגבלות מקום, לא אוכל להביא טיעונים מקיפים אלא רק לסמן כיוונים. אין בידי דרך למצות כאן נושאים רבים בהיסטוריוגרפיה החשובה של מלחמת 1948. אני מבקש מהקורא לזכור זאת.

חוף טנטורה

סיפורנו נפתח בכפר אחד השוכן לחוף יפהפה של הים התיכון, כ-30 קילומטר מדרום לחיפה. טנטורה, שמנתה כ-1,500 תושבים בשנת 1948, נכבשה על-ידי כוחות חטיבת אלכסנדרוני של ההגנה ב-22-23 במאי 1948. הכפר, שפרנסתו הייתה על דיג, חקלאות ועבודות שירות בחיפה הסמוכה, נכלל בשטחה של המדינה היהודית על-פי תוכנית החלוקה של האו"ם מ-29 בנובמבר 1947, ושבו לאחר הצהרת העצמאות של מדינת ישראל ב-15 במאי, היה לחלק מהמדינה. על כך אין איש חולק. לפני כמה שנים הגישו אחדים מוותיקי החטיבה תביעה נגד תדי כ"ץ, חוקר מאוניברסיטת חיפה, בגין הוצאת לשון הרע. כ"ץ טען בעבודת

המ"א שלו, כי אחרי הקרב טבחו חיילים ב-200 תושבים לא חמושים, רובם גברים צעירים. בית-המשפט הישראלי התבקש אפוא לשמש כבורר בעניין של היסטוריה וראיות. הדבר לא יצא אל הפועל, כי כ"ץ, בלחצם של בני משפחה וחברים, חזר בו מטענתו, והשופטת ביטלה את התביעה; זמן קצר לאחר מכן כ"ץ חזר בו מחזרתו, אך השופטת סירבה להמשיך במשפט. אין בכונתי לדון כאן בפרשה זאת, אבל אני משתמש בה כנקודת מוצא לבדיקת היחסים שבין השופט, ההיסטוריון והראיות בכל הקשור למלחמת 1948.

אין פלא, שההיסטוריוגרפיה של מלחמת 1948 הגיעה בסופו של דבר אל בית-המשפט, שכן במרוצת השנים היא התפתחה לא אחת באווירה שיפוטית, שנועדה למצוא אשמים ולהפיק רווחים אידאולוגיים במקום להתמודד בכנות עם מורכבות העבר. חיילי חטיבת אלכסנדרוני הביאו אל בית-המשפט מקרה מיוחד: הם טענו בנוגע למה **שלא עשו**, אבל מילאו פיהם מים באשר למה שכן קרה בטנטורה. מקרי טבח של אזרחים חסרי מגן התרחשו במהלך מלחמת 1948, אם כי המלחמה לא הייתה זירה של רצח ואונס המוניים כפי שאירע באירופה ובהודו שנים אחדות קודם. אבל גירוש היה חיזיון נפוץ מאוד; הוא אפיין את המלחמה הזאת.

מי ששתקו והסתירו את מעשיהם האמתיים פעלו על-פי הדפוס המקובל על דור תש"ח, שעטף בשתיקה את חוויות המלחמה המטרידות שלו, במקצת מתוך רגש אשמה, בדיוק משום שהמעשים האלימים סתרו את זהותם המוסרית האישית והקולקטיבית של בני אותו הדור בתור יהודים, בייחוד אחרי ההשמדה באירופה. אבל שום שתיקה אינה הרמטית כמובן, ובמרוצת השנים סיפרו ותיקי מלחמת 1948 סיפורים על פשעים שנעשו במלחמה, ומעשי זוועה היו לנחלת הציבור באמצעות סופרים, משוררים והיסטוריונים. אולם, בני דור תש"ח בתור קבוצה בחרו בדרך-כלל לשמור לעצמם חלק מהותי מחוויותיהם (גירוש ומעשי טבח), ובחירה זו היא סימן ראשון בעיני ההיסטוריון, שיש כאן משהו מביש שצריך להסתירו. כאן טמון ההבדל העיקרי בין השופט להיסטוריון. השופט (או השופטת במקרה של חטיבת אלכסנדרוני) יכולים לבטל את התביעה עקב חוסר ראיות (מצדו של כ"ץ, למשל) או חוסר אירועים; ההיסטוריון, לעומתם, מסוגל למצוא משמעות גם במה שלא קרה, במה שאי-אפשר להוכיחו ועודנו אפוף שתיקה.

משום כך אני רוצה להתמקד באותם אירועים בטנטורה שעליהם לא דיברו החיילים בגלוי. ידוע לנו, שתושבי טנטורה איבדו את בתיהם, את כפרם ואת חוף הים. איך הם עזבו ולמה? מה עלה בגורל הרכוש שהשאירו מאחור? אחרי הקרב הופרדו כל הגברים הכשירים מן הנשים, הילדים והקשישים. אנחנו יודעים זאת, כי אחד החיילים תיעד את ההפרדה במצלמתו. הגברים, לרבות בוגרים צעירים, לוחמים ומי שלא היו לוחמים, נשלחו למחנה של שבויי מלחמה ולפעמים השתמשו בהם לעבודות כפייה. אחדים מהם

שהו שם במשך שנה וחצי. ידוע לנו גם, שהנשים, הילדים והקשישים מצאו את עצמם מיד אחרי הכיבוש בפרדיס הסמוכה, אבל אין בידינו ראיות כלשהן על מה שאירע בדרך בין טנטורה לפרדיס, לא תצלומים ולא מסמכים אחרים. גם בספרות הישראלית הרשמית על מלחמת 1948, כגון ספרי ההיסטוריה הרשמיים של ההגנה ושל חטיבת אלכסנדרוני, אין מענה לשאלות האלה.

שנים חלפו. הזיכרונות השתנו עם חלוף הזמן. במשך שנים רבות התכנסו ותיקי החטיבה בכל חודש מאי לטקס זיכרון לכבוד 13 הנופלים בקרב טנטורה. הטקס נערך בקיבוץ נחשולים, שנבנה על שטחו של הכפר הערבי. ב־5 במאי 1996 התכנסו ותיקי החטיבה בחדר האוכל של הקיבוץ לארוחה המסורתית שאחרי הטקס. חוה'לה מגר, הארכיונאית הבלתי־נלאית וההיסטוריונית של קיבוץ נחשולים, ערכה ראיונות בעל־פה על הקרב. אחד החיילים, אברהם אמיר (שמו בשנת 1948 היה טאויל), ביקש לכבות את הרשמקול ואז סיפר מה אירע בשעה שהמשאיות שנשאו את הנשים, הילדים והקשישים מטנטורה לפרדיס חלפו על פני המשאיות שנסעו בכיוון ההפוך ועליהן הגברים. את קולות הבכי, הזעקות ויללות הקינה שנשמעו שם לא ישכח כל ימי חייו, אמר אמיר. אחר־כך הוא הכין תרשים של הכביש לטנטורה וסימן את כיוון המשאיות כדי להמחיש את הסיפור.

המסמך הזה לא היה אמור להגיע לידי ההיסטוריון. אמיר לא העלה בדעתו שמגר תשמור אותו עם הסברים בכתב ידה ושתראה לי אותו שנים רבות כל־כך לאחר מכן. אבל הנה הדבר: עדות אחת, לא על מה שהחיילים לא עשו לכאורה, אלא על מה שכן קרה; תרשים אחד, ורגש אשמה עצור שבא לידי ביטוי אחרי כל השנים הללו; סדק קטן בחומת השתיקה. "רק יד אחד", כלשון כותרת מאמרו של קרלו גינצבורג (Ginzburg), שראה אור בקובץ בעריכת שאלו פרידלנדר, **בדיקת גבולות הייצוג: הנאציזם ו"הפתרון הסופי"** (*Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*), על שני עדים, שני ניצולים יהודים שהקהילות שלהם הושמדו בצרפת במאה הארבע־עשרה. גינצבורג מעלה את הטיעון הרדיקלי ביותר נגד הרלטיביזם ההיסטורי של היידן וייט (White), שרואה בהיסטוריה צורה של סיפר ספרותי, שאין לו שום יומרות לרדת לחקר האמת: קולו של עד אחד ויחיד די בו לגבש מציאות היסטורית מסוימת, שהיא בבחינת אמת היסטורית כלשהי.

לגירושם של הנשים, הילדים והזקנים מטנטורה לא הייתה שום סיבה צבאית; המטרה היחידה הייתה לעשות את טנטורה לחלק ממדינת לאום יהודית הומוגנית. מי הזמין את המשאיות שהסיעו את התושבים לפרדיס? האם היו אלה משאיות של הצבא, או שמא היו שייכות לחברת תחבורה בחיפה שהגישה למדינה חשבון על השירות הזה של גירוש הכפריים? מי היו הנהגים ומה הם חשבו על קיינותיהן

הנואשות של הנשים? מה חשבו החיילים על מה שהם עושים, אם חשבו על כך בכלל, ואיך עלו מחשבותיהם בקנה אחד עם תחושת העצמיות שלהם ועם זהותם היהודית? אילו דימויים מעברם האישי או הקולקטיבי צצו בראשם, אם בכלל, לשמע זעקות הבכי של הפליטים המיואשים?

מכל מקום, פעולותיהם של החיילים בשטח עלו בקנה אחד עם הפעולות המנהליות של ההנהגה היהודית. כבר במרס 1948 הקימה ההגנה ועדות מיוחדות שמטרתן הייתה הפקעת הרכוש ביישובים שנכבשו בידי היהודים והתרוקנו מיושביהם הערבים. ועדות דומות נוסדו לטיפול בערים שנכבשו בין אפריל ליוני. זו הייתה תקופה מכריעה בכל הקשור ליציאת הערבים, עם ניצחונותיהם של היהודים בטבריה, חיפה, יפו, צפת, בית שאן והיישובים הסמוכים להן. התוצאה הייתה יציאה מסיבית של 200 עד 300 אלף ערבים וקצה החטוף של החברה הפלשתינית העירונית. ב־12 ביולי נכבשו רמלה ולוד. בעקבות הכיבוש הזה גורשו כ־50 אלף עד 70 אלף מתושביהן. כ־15 אלף מהמגורשים האלה היו פליטים שברחו כבר קודם מיפו ומהכפרים הסמוכים לה. ב־21 ביולי מינתה הממשלה ועדה שתשמש אפוטרופוס על היישובים המרוקנים, והעניקה לה סמכות מלאה לתעד את הרכוש הנטוש ולחלקו.

הוועדות המיוחדות של ההגנה להפקעת הרכוש הערבי יצרו מצב חדש וגם נענו ללחצים מצד קהילות יהודיות מקומיות, שבתוך זמן קצר להפליא יצרו בפלשתינה מציאות חדשה. כבר באפריל 1948 החלו קיבוצים ומושבים לעבד קרקעות נטושות של ערבים. בערים היו יוזמות מקומיות מאולתרות של הפקעת הרכוש העצום שהושאר מאחור, והללו לוו במעשי ביזה ושוד. מה שאפיין את המדיניות היהודית המקומית והלאומית בחודשים הראשונים של שנת 1948 היה אלתור לנוכח היציאה ההמונית הלא־צפויה של הערבים.

הקיבוצים והמושבים שיוועו לקרקעות הערבים. בספטמבר החכירה להם המדינה את חלק הארי של הקרקעות; בפועל היה זה נישול לצמיתות. ערים ויישובים, שהיו בהם בתים נטושים של ערבים, שיוועו למקומות מגורים; הם העבירו אותם לידי דיירים שבאו עם גל העלייה היהודית. ועדות ממשלתיות שונות ניסחו חוקים והגדרות של ערבים "נפקדים" ושל מי שהיו זכאים, ולרוב לא היו זכאים, להחזרת רכושם. אבל החל באפריל, וביתר שאת אחרי 15 במאי, נקטו הרשויות היהודיות מדיניות משולבת של עידוד היציאה של הערבים, הרס פיסי של כפריהם, ביזה והפקעת רכושם, ומניעת שובם.

ב־8 בנובמבר נקטה המדינה את השיטה הקלסית של פיקוח על תושבים באמצעות עריכת מפקד אוכלוסין מדלת

הגירוש תועד והיה מאורגן כהלכה. ב־16 ביוני תיאר א' גולדפרב, קצין בחטיבת אלכסנדרוני, את התהליך בתזכיר שנועד לקצינים בכירים בחטיבה ובפיקוד הכללי של צבא ההגנה לישראל:

- הנידון: העברת נשות וילדי טנטורה לקווים הערביים.
1. לפי הוראות מטכ"ל אכא/1 יעברו כל הנשים והילדים הערביים מטנטורה הנמצאים בפרדיס. כמו כן כל הזקנים והחולים אשר במכלאת אוס-ווליד לקווים הערבים.
 2. העברה תוצא לפועל ב־18.6.48.
 3. ק. התחבורה יספק כלי רכב להעברת כ־1800 נפשות מפרדיס לכפר יונה [...]
 4. ק. שרות רפואי יספק אמבולנס וחובשים ללווי השיירה [...]

7. כל כלי הרכב והמלווים יתייצבו על כביש ת"א חיפה בכניסה לפרדיס לא יאוחר משעה 08:00 ב־18.6.48 (ארכיון צה"ל, 49/2506/91/32).

הרשויות הישראליות רצו לפקח על כל התהליך, לדעת מי מועבר ומתי, לאן ומאין, ובסופו של דבר ביקש גולדפרב רשימה מדויקת של האנשים שהועברו, לרבות שמות פרטיים ושמות משפחה, גיל, וגם "מקום מגורים", ובכך התכוון למקום המגורים הקודם לפני הגירוש. טנטורה הערבית כבר הייתה לנחלת העבר.

הגירוש נעשה בפומבי, ב־30 אוטובוסים של "אגד", בנוכחות עיתונאים וצלמים. העיתון **דבר** הציג את הטרנספר כמעשה הומניטרי: "רק אלו שרצו לעבור מרצונם הטוב" עשו זאת. אבל במחשבה שנייה תהה הכתב על הסוף הטוב הזה: "נהגי 'אגד' סיפרו לי, כי אפילו אלה שהביעו את הסכמתם לעבור לשטח הערבי, לא גילו חשק רב כאשר עמדו להכניס אותם לתוך האוטובוסים. אשה אחת פרצה ביללה ומיד אחז הבכי את כל הנשים והילדים" (**דבר**, 20 ביוני 1948).

סוס בודד בכפר

מתוך ייסורי הגירוש באו אל העולם חיים חדשים עוד לפני שתושבי טנטורה עברו לירדן. ב־13 ביוני, שבועיים בלבד אחרי כיבוש טנטורה, נשלח גרעין הכשרה של צעירים יהודים ליישב את הכפר. הקבוצה חייתה יחד זמן־מה בקריית חיים וחיכתה לקבל מהמדינה קרקע לייסוד קיבוץ. בששת החודשים הראשונים לשיבתם בטנטורה נחשב היישוב ליישוב־משלט, כלומר הצבא דאג לצרכיו. החיים במקום לא היו קלים, אבל חברי הגרעין מצאו חלק מן הרכוש שננטש במקום, אם כי רובו כבר נבזז בידי חיילים ובידי תושבי זכרון יעקב הסמוכה. ב־11 ביוני דיווח **דבר**, כי מה שאפיין את בתי הכפר היה "מכל טוב": מרבדים, שטיחים וארונות

אל דלת. כל מי שגר בגבולות המדינה, יהודי או ערבי, קיבל אזרחות ישראלית. ב־12 בדצמבר 1948 פרסמה הממשלה את ה"חוק לנכסי נפקדים", שמנע למעשה מן הערבים לתבוע את רכושם. החוק היה תגובה להחלטה 194 של האו"ם מ־11 בדצמבר הקובעת, כי "פליטים המבקשים לשוב לבתיהם ולחיות בשלום עם שכניהם יורשו לעשות כן בהקדם האפשרי, וכי לפי עקרונות החוק הבינלאומי ועל פי מידת הצדק וההגינות ישלמו הממשלה או הרשויות האחראיות פיצויים על רכושם של מי שיבחרו שלא לשוב ועל אובדן או נזק לרכוש". דוד בן־גוריון חשש מפני גל של פליטים שיבקשו לחזור או יתבעו פיצויים. הוא רצה להפקיע את רכוש הערבים לטובת המדינה החדשה – בידי ישראל היו באותה עת כ־4.1 מיליון דונם של קרקעות של ערבים שנעקרו מאדמתם, וכן בתייהם ורכושם – אבל הוא גם הבין, כי אם מדינת ישראל תהיה לבעלים הישירים של הרכוש הזה יהיו לכך השלכות משפטיות. הדבר עלול להשתמע כקריאת תיגר על האו"ם ולהוות עילה לתביעה משפטית נגד המדינה. הפתרון העיקרי היה להעביר את הקרקעות לידי חברה ציבורית, הקרן הקיימת, שקנתה מיד למעלה ממיליון דונמים של אדמות הערבים. הייתה זאת עסקת הנדל"ן הגדולה ביותר בתולדות מדינת ישראל, ובוודאי הרווחית ביותר. גרנות, מנכ"ל הקרן הקיימת, הבין היטב, כי החוק מבוסס על "אשליה משפטית" שנועדה למנוע ביקורת בינלאומית ולהאיץ את תהליך ההפקעה: החוק הזה אפשר למדינה להפקיע קרקע ולהשתמש ברווחים שהופקו ממנה, בלי להיות הבעלים החוקיים של הרכוש הזה (גרנות, **תמורות אגראריות**, עמ' 100–105).

באשר לנשים, לילדים ולזקנים מטנטורה – כל זה קרה בארץ אחרת. ב־18 ביוני, אחרי שהייה של כשלושה שבועות בפרדיס, הועברו רובם לטול כרם שהייתה בשליטה ירדנית. ישראל לחצה על ראשי פרדיס, קהילה ערבית גדולה שהורשתה להישאר בתחומי המדינה, להעביר מן היישוב מספר רב ככל האפשר של פליטים מאלה שנהרו אליה מן הכפרים הסמוכים. "הצלב האדום" גויס כדי לסייע בשמירה על ביטחונם של 1,004 פליטים (בדיווחים מופיעים מספרים שונים), אבל גם, מה שהיה חשוב לא פחות, כדי להעניק לגיטימיות בינלאומית לגירוש הכפוי. נראה כי נשות טנטורה נאלצו לחתום על הצהרה שהן עוזבות מרצונן, וכי רובן אכן חתמו, אבל היה גם מיעוט לא מבוטל שסירב לחתום. את המידע הזה לא הצלחתי לאמת. מכל מקום, אם אכן אירע הדבר, לא היה זה אלא אמצעי של המדינה לשוות לגירוש צביון חוקי. ברור שאיש לא שאל ולא התעניין באמת בדעתם של תושבי טנטורה, אף שבתיהם היו במרחק קצר מפרדיס, ולמען הדיוק, הם היו תושבי ישראל.

בגדים מודרניים וכלים מכלים שונים, מלאכת חריטה דקה וזכוכית יקרה" (ש' שחורי, "בטנטורה הכבושה", **דבר**, 11 ביוני 1948). "האדמה משובחת והיבול מצוין", הוסיף הכתב, "כמאה וחמישים קילוגרם חיטה לדונאם!", והבתים עדיין עמדו על תלם, גדולים ונעימים, ולקראת החורף הממשמש ובא הם היו טובים פי כמה מהאזהלים שסיפק הצבא למתיישבים. הכפר שימש אפוא בסיס טוב לבניית יישוב חדש ומשגשג, קיבוץ נחשולים.

רגש הבעלות על הכפר התפתח במהירות רבה. ב-8 ביוני, ימים אחדים בלבד אחרי גירוש התושבים, כתב חיים גבתי, חבר קיבוץ גבת ומראשי פעיליה של מפא"י בנושאי קרקע והתיישבות (ולמים שר החקלאות) לאשתו בתיה:

אתמול ביקרתי בטנטורה. הכפר הזה נכבש לפני ימים מספר. צצה הצעה לעלות לשם. סיירתי בו אתמול. זוהי פינת-חמד יוצאת מגדר הרגיל. יש בה כל התכונות להקמת משקים גדול שיהיה גם [עם] שטח אדמה טובה ופוריה, עם שפע של מי השקאה. בחוף הים פל'ה נהדרת, שאין רבות כמותה בארץ, ולפיתוח החוף הזה צפון עתיד גדול. הכל טוב ויפה. יש רק חיסרון אחד – כל זה אינו שלנו. האדמה רכוש ערבי ואף על פי שהכפר התרוקן מתושביו אין אנו יכולים עוד לראות את המקום הזה כמקום התיישבות שלנו. אגב, זהו אחד הכפרים היפים ביותר בארץ: בתי אבן גדולים ומרווחים. די נקיים ויש שם מקום לשכון מאות ואולי אלפי אנשים [...] היום מתקיימת מועצת הקיבוץ. זה מצופף קצת את סדר השבוע שלי [...] אחר 14-15 שעות עבודה, לרוב בלי הפסקה, אני סחוט עד תום [...] כתבי בתיה על שלומך [...] חיים.

גבתי מתאר את התרוקנות הכפר מיושביו בקול סביל, כאילו לא הייתה כאן התערבות אנושית; האמת, כפי שראינו, הייתה שונה. מאלפת ביותר רגישותו של גבתי בעניין טנטורה בתור בית ומולדת. תהליך הבעלות הרגשית על טנטורה מתברר כשהוא כותב, ש"אין אנו יכולים עוד לראות" את הכפר כשלנו, ובתוך כך הוא חושף את המתח שבין המילים "אין אנו יכולים" ו"עוד": אין אנו יכולים לראות את המקום כשלנו – עדיין; אך ימים יגידו. חמישה ימים לאחר מכן עקר הגרעין לטנטורה.

במאמר המצוטט לעיל מעיתון **דבר**, שראה אור ב-11 ביוני, שלושה ימים אחרי שנכתב מכתבו של גבתי, לא ניתן כל ביטוי למתח הזה: נציג "הכשרת היישוב" (חברה שנוסדה בשנת 1909 כדי לרכוש אדמות ולהקים יישובים יהודיים חקלאיים בפלשתינה) בא למקום לבדוק את הקרקע כדי לחשב "חיישובים כמה קיבוצים אפשר ליישב על 15 אלף הדונאם המשובחים של טנטורה".

תושבי טנטורה עמדו פנים אל פנים מול המלחמה ב-22-23 במאי 1948 לתקופה קצרה של 25 יום – החל בכיבוש הכפר, מאסר הגברים, הגירוש לפרדיס של שאר

התושבים והגירוש השני לשטח בשליטת ירדן, וכלה בהקמת נחשולים – תקופה המציינת את קצה האלים והפתאומי של דרך חיים אחת ותחילתה של אחרת.

בטנטורה סוס בודד אחד עדיין חיפש את בעליו. הוא עמד "בלי נוע ליד השוקת הריקה במבואות הכפר. הבחורים, נאמר לי", כתב העיתונאי שחורי, "מגרשים אותו למקום הריכוז והוא חוזר מדי פעם כמתיצב על משמרתו". מי עזב את הסוס לבדו? והאם עשה זאת כדי שיארח לחברה לבית שדייריו נעדרים? השתלשלות האירועים של הימים והשבועות דאז, ואף של השנים והעשורים האחרונים, נראו מן הסתם לתושבי טנטורה כחלום רע, שבו אל ארץ אהבתם באו עולי רגל, בשעה לא טובה ולא ברוכה, שגרמה רק צער.

מהן מקצת התובנות העולות מהסיפור הזה? בהסבר ההיסטורי שניתן ליציאת הערבים וגירושם ניכר התפקיד הראשי שמילאה כאן הקונטינגנטיות (contingency). מה שקרה בא בהתפרצויות פתע, לא בהדרגה כענני סופה שהולכים ומצטברים לאטם, ולא היו כאן לא תהליך של הסלמה ולא תהליך הדרגתי ארוך. מה שקרה בא בסדרה של רעידות אדמה.

בשלב הראשון הייתה היציאה המוקדמת, האקראית, של ערבים מערים ראשיות בחודשי המלחמה הראשונים. בסוף נובמבר 1947 מנתה אוכלוסיית חיפה מספר שווה כמעט של יהודים וערבים, כ-75 אלף יהודים ו-65 אלף ערבים. עד סוף מרס, עם התעצמות קרבות הרחוב בעיר, עזבו אותה בין 20 ל-30 אלף ערבים. תחילה, בחודשים דצמבר-ינואר, עזבו ערבים אזרחי הארצות השכנות וכן איכרים מהפריפריה, שבאו אל העיר הגדולה לחפש עבודה ולא רצו לסכן את חייהם. חשיבות גדולה הרבה יותר, מבחינת המורל והפוליטיקה המקומית, נודעה לעזיבתם של נוצרים אמידים ולאחר מכן, בחודשים פברואר-מרס, גם של מוסלמים אמידים שעקרו לערים גדולות באזור. הייתה גם יוזמה מוסלמית-נוצרית משותפת לפינוי נשים וילדים מן העיר בדרך הים. גם ביפו ובירושלים המערבית (בשכונת קטמון, למשל) עזבו רבים מבני האליטה המקומית. בעזרת קשרי משפחה ועבודה בביירות, עמאן, דמשק, קהיר וערים אחרות, הם חיפשו להם חוף מבטחים זמני, ויצאו מהארץ מתוך כוונה ברורה לחזור. אבל ביציאתם השאירו את החברה הפלשתינית העירונית בלי מנהיגים מקומיים בשעת משבר, חשפו את העדר הסולידריות שלהם עם קהילותיהם, והבהירו שאינם מתכוונים להיות מעורבים בלחימה אלא לחכות עד סופה במקום מבטחים.

בשלב השני אירעו היציאה ההמונית והגירוש עם נפילת הערים הראשיות חיפה ויפו וכן ערים אחרות יחד

עם הכפרים הסובבים אותן. החל מאפריל 1948, עם יציאת הערבים וניצחונותיהם של היהודים החלה להסתמן בשביל היהודים האפשרות של פעולה בקנה מידה רחב יותר: פינוי חלקי של הארץ מתושביה הערבים. היהודים לא חזו מראש את הבאות, לא את קלות הניידות שלהם ברחבי הארץ, לא את הקריסה המוחלטת של החברה הפלשתינית, ולא את האפשרות של שינוי קיצוני של המצב הדמוגרפי בארץ. ההפתעה הייתה אמתית. משה שרת, שר החוץ, הודה בשיבה של הממשלה הזמנית ב-16 ביוני: "בעיני זהו הדבר המפתיע ביותר: התרוקנות הישוב הערבי. בתולדותיה של ארץ ישראל – זה יותר מפתיע מאשר הקמת המדינה העברית". לאחר שהתחוויר ליהודים במהלך אפריל, שהכיבוש והגירוש מצליחים במידה מפתיעה, בהתנגדות מעטה או בלי שום התנגדות, וכי לפעמים היציאה נעשית ביוזמת הערבים עצמם, הם אימצו את הנוהל הזה. לא היה כאן מעשה מתוכנן, אלא צירוף של נסיבות מיוחדות בזמן ובמקום מסוימים: היציאה מרצון של בני האליטה המקומית, ניצחונות היהודים, קריסת החברה הפלשתינית, וחלומות יהודיים ישנים על פינוי הארץ. לאחר שצצה ההזדמנות, התקשו היהודים לעמוד בפני הפיתוי לפנות את הארץ מתושביה הערבים. לבסוף, אחרי 15 במאי, התקיים נוהל גלוי, אם כי סלקטיבי, של גירוש, כגון מרמלה ומלוד (אך לא מנצרת). הגירוש נמשכו עד חודשי המלחמה המאוחרים, ביחוד בגליל בזמן "מבצע חירם".

כלרעידת אדמה שכזאת – היציאה המוקדמת של ערבים, נפילתה של טבריה, של חיפה, של יפו – פתחה אפשרויות חדשות חסרות תקדים ולא צפויות. ההיסטוריה (לפעמים, אם כי לא תמיד, אין דרך אחת לתאר את ההיסטוריה) היא אנסמבל של כוחות אנוש שנקטע בטלטלות פתע, ואלה מחוללות – אם כי בהן עצמן אין כל רמז לכך – שינויים בלתי-צפויים, לעתים תוך מעשי אלימות ותמיד תוך כדי התעוררות דמיונות חדשים. בני-אדם עושים דברים שלא שיערו כלל שהם מסוגלים לעשות, משנים את דעתם בן-לילה, מאמצים להם אמונות חדשות וחוצים את "סף הגילוי העצמי" (כפי שכתב טוני קושנר [Kushner] במחזה **מלאכים באמריקה**), שהם עצמם התנגדו לו, הלעיגו עליו, או פשוט לא יכלו אפילו לדמיין אותו זמן קצר קודם. לאחר החודשים הראשונים של שנת 1948, כשהתחוויר ליהודים בקהילות מקומיות שונות, שעזיבת הערבים אינה תופעה מקרית, אלא דפוס חברתי המעיד על אפשרות קריסתה של החברה העירונית הפלשתינית, הם מיהרו להפוך את המצב הזמני לקבוע על-ידי מניעת שובם והפקעת רכושם. פעמים רבות הקדימו היוזמות המקומיות האלה את פעולות הממשלה, ובד בבד עמן, תרמו הפעולות הצבאיות להתרחבותה של תופעת העזיבה, וצעדי הממשלה העניקו אישור חוקי להפקעות מקומיות לאחר שכבר היו לעובדה מוגמרת. הדברים קרו בה בעת בכמה וכמה

מישורים. הגישה הזאת מערערת את הדיכוטומיה המלאכותית בין פעולות שנעשו בהוראה מגבוה לפעולות שנעשו בשטח, שכן שהיא מציגה את חלקם של היהודים ביציאת הערבים כתהליך שעשו יהודים מכל שדרות החברה בעודם מגדירים מחדש מושגים של "מרחב", "זמן" ו"מולדת". כמו כן מתברר, שחיפוש בארכיונים אחר מסמך המורה במפורש על מדיניות כוללת של גירוש הוא עניין חסר טעם. יש היסטוריונים הסבורים, כי תוכנית-אב לגרש את הערבים יש בה כדי להסביר הכול. גם אילו נמצא מסמך כזה (והוא לא נמצא), לא היינו לומדים ממנו אלא מעט מזער על התנאים התרבותיים והמנטליים שבהם היו חיילים ואזרחים יהודים מסוגלים לבצע את הגירוש בשדות הקרב, בערים, בעיירות וביישובים חקלאיים.

הפרשנות ליציאת הערבים, שאני מציע, שמדגישה תהליך, קונטינגנטיות, התנסות סובייקטיבית והדדיות ביחסים בין יהודים לערבים, נשענת על מה שמציעים היסטוריונים אחרים בתחום, אך גם שונה מהפרשנות שלהם. אילן פפה (Pappe) טוען, ש"תוכנית אב" ציונית, "תוכנית ד", הייתה "מקרה חד וחלק של מבצע לטיהור אתני [...]. תכנון שיטתי [...] קנוניה [של מנהיגים] שהתכנסו אך ורק על מנת לזמום ולתכנן את נישולם של הפלשתינאים". לפי פפה, "כמובן שהסיפור של 1948 אינו מורכב כלל וכלל", כי משמעותו טמונה "בנוראות (enormity) של הפשע שחוללו החיילים הישראליים" (ראו ספרו ברשימה לקריאה נוספת, עמ' xii-xviii, 5). ספרו של פפה תורם לראיית האירועים של שנת 1948 במסגרת כללית של הגירות כפויות. אבל החלוקה המפורשת של ההיסטוריה של שנת 1948 לטובים ולרעים, שאינם יכולים להתקיים בעת ובעונה אחת בקרב אותה קבוצה, מתעלמת מהמורכבות של החיים האנושיים והשינויים הבלתי-צפויים במהלך המלחמה. הוא מגמד את המעורבות והשליטה של הערבים בחייהם: לדידו, הערבים אינם אלא בובות בעולם שהיהודים מאכלסים אותו במידה רבה ושולטים בו שליטה בלעדית. בסופו של דבר, אין הפרשנות שלו מספקת הסבר לשאלה, מדוע פעלו היהודים בדרך שפעלו, מפני שהוא קובע את טיבו הנפשע של עולמם התרבותי ושל האופק המנטלי שלהם עוד קודם שהחל בחקירתו. ספרו הוא לכן בעל תובנות מועטות בנוגע לאופן שבו היהודים בנו את עולמם במהלך ההיסטוריה של שנת 1948 ולאופן שבו הערבים תרמו למפתלם עקב החולשה של חברתם.

בני מוריס (Morris) הציג במחקריו במרוצת השנים ראיות חשובות בנושא של יציאת הערבים. מסקנתו הידועה, ש"בעיית הפליטים הפלשתינאים נולדה במלחמת 1948", הייתה לאחד מעמודי התווך של ההיסטוריוגרפיה (ראו מאמרו ברשימה לקריאה נוספת, עמ' 350). שלא כאילן פפה, הפרשנות שלו בנויה כולה על ההקשר והנסיבות. במובן מסוים אכן אי-אפשר להכחיש את מסקנתו. אבל

שכלל את תחושת הקורבן של היהודים אחרי השואה ואת החרדה שמא יגורשו הם עצמם מבתייהם בעקבות תבוסה במלחמה, ובד בבד גם את ההרגשה של אי־נוחות מוסרית. היהודים הרגישו כמי שעומדים על פרשת דרכים היסטורית מכריעה שתוביל לגאולה או להשמדה גמורה. בנסיבות הללו, הקמתה של מדינה יהודית לאומית הומוגנית האפילה על כל השיקולים האחרים, לרבות ההבנה הקולקטיבית של משמעותה של מוסריות יהודית.

עצם הדבר, שבשנת 1948 סירבו היהודים להודות בדרך־כלל בחלקם בגירוש, ובד בבד הרגישו בושה מוסרית על מעשיהם – שהרי זו בעצם המשמעות של ראיית נושא הגירוש כטאבו, כִּס, או כאירוע שמימי – התופעה הזאת עצמה לא הייתה יוצאת דופן כלל. אירועי 1948, כביטוי למאמצים של יהודים וערבים כאחד להקים מדינות לאום הומוגניות, היו דומים מבחינות רבות לאירועים עולמיים אחרים בעת ההיא ואף קודם לה, בתור חלק מהיסטוריה רחבה יותר של הגדרה עצמית לאומית ושל הגירה כפויה בעולם המודרני.

טנטורה והעולם

אי־אפשר להבין את אירועי 1948 אלא במסגרת ההיסטוריה של ההגירה הכפויה של זמננו, כלומר אותם אירועים שנועדו ליצור מדינות לאום הומוגניות באמצעות גירושם אלימים של אלפים ואף של מיליוני בני־אדם. התופעה ההמונית הזאת ברחבי העולם, שהייתה קשורה לייסודן של מדינות, בעיקר בעתות משבר של מלחמה, של קולוניאליזם ודה־קולוניאליזם, היא תופעה האופיינית בעיקר לתקופה המודרנית. עם המקרים הידועים נמנים ההגירה הכפויה של הארמנים שהפכה לרצח־עם באימפריה העות'מאנית בשנת 1915, וגירושם של מיליונים בעקבות מלחמת יוון־תורכיה בשנים 1921–1922. ברית־מועצות גירשה מבתייהם קוריאנים, גרמנים, צ'צ'נים וטטרים מחצי־האי קרים אל מרכז אסיה וסיביר בשלהי שנות ה־30 וראשית שנות ה־40. באירופה, השינויים הדמוגרפיים הקיצוניים ביותר מאז ימי־הביניים, ואולי מאז ומעולם, התרחשו בין השנים 1943 ל־1948: כ־30 מיליון בני־אדם, גרמנים, פולנים, אוקראינים, צ'כים והונגרים גורשו בשנים הללו מבתייהם. בהודו בשנים 1947–1948, נעקרו מבתייהם 12 מיליון בני־אדם במעבר בין הודו החדשה לשני חלקיה של פקיסטן החדשה, ו־75 אלף נשים, על־פי האומדן, נחטפו ונאנסו בתהליך הזה. בפלשתינה, 750 אלף פלשתינאים נעקרו מבתייהם בשנים 1947–1949. זאת רשימה פוקחת עיניים, גם אם אינה שלמה, של ההרס שנזרע במאה העשרים.

נחוצה כאן מילה על הגדרות. "רצח־עם" הוא מונח ושיטה הקשורים להגירה כפויה, אבל אינו זהה להם. רצח־עם מטרתו השמדה, ואילו הגירה כפויה תכליתה

דווקא משום שהיא נכונה היא בלתי־מספקת. הגירה כפויה מתרחשת בדרך־כלל בהקשר של מלחמה, ולכן אף שהמלחמה היא ההקשר הנחוץ לתיאור התנאים שבהם פעלו האנשים, אין בה כדי ללמד אותנו על התרבות הרחבה יותר – על רגישויות, זיכרונות, תפישות של מוסר – שבגינה היה ההקשר הזה אפשרי מלכתחילה. בשנת 1948 עשו יהודים מעשים שלא היו מסוגלים אפילו להעלות בדמיונם כמה חודשים או שנים קודם, אבל המעשים הללו עדיין היו קשורים למנטליות ולדמיון שקדמו למלחמה. הטיעון הפשוט ביותר הוא כדלקמן: ההקשר והנסיבות אכן חיוניים להבנת אירועי 1948, אבל אין בהם כשלעצמם להסביר את מה שאירע. התמקדות בהקשר הצר של מלחמה, כשהיא מתוגברת בכמויות גדולות של ראיות אמפיריות, שבאות על חשבונה של פרשנות, רק מעבירה את היוזמה והאחריות ההיסטוריות אל גורמים לא־אישיים ומרחיקה אותן מן היהודים (כמי שאחראים לגירוש) ומן הערבים (כמי שאחראים לקריסת החברה שלהם). מוריס אכן חשף ראיות חשובות בדבר יציאת הערבים, אבל בו בזמן נרתע מהסקת המסקנות העולות ממקורותיו: למשל, שהמעורבות הרחבה של היהודים בהגירה הכפויה – בכל שדרות החברה, במוסדות לאומיים ומקומיים, על־ידי חיילים ואזרחים – אינה יכולה להצטמצם לכדי סיפור צבאי ופוליטי שהוכתב בנסיבות של מלחמה, אלא דורשת פרשנות לתרבות היהודית בת הזמן שאפשרה לדמיין את הגירוש ולהצדיקו.

מבחינת השיטה והתאוריה, דעתי היא, שעלינו לנתב את ההיסטוריוגרפיה של מלחמת 1948 לכיוון הנקרא בשם המעורפל אבל הפורה "היסטוריה תרבותית". עולם שלם של משמעות הולך לאיבוד אם מתעלמים מתחום התרבות, הזיכרונות, הרגשות והרגישויות שגרמו ליהודים ולערבים להתנהג כפי שהתנהגו. מן הדין שהסיפורים שלנו יעסקו לא רק במה שאירע, אלא גם, ובעיקר, במה שהיהודים והערבים חשבו שקרה. פלשתינה ריקה מערבים הייתה חלק בלתי־נפרד מחלומם של הציונים, בצד חלומות אחרים, כגון חיים משותפים ויחסי שלום עם הערבים, לרבות מסגרת פוליטית קונפדרטיבית. חלומות כגון אלה וחלומות סותרים אחרים דרו בכפיפה אחת. משום כך כל היסטוריה של מלחמת 1948 חייבת לעסוק לא רק בשאלה איך השפיעו הנסיבות על מעורבותם של היהודים בגירוש הערבים, אלא גם, ובעיקר, איך ראו אנשי היישוב בדמיונם את הנסיבות האלה לפני שנת 1948 וכיצד מימשו אותן.

הדימוי של פלשתינה ריקה מערבים ריחף באוויר לפני המלחמה (יחד עם דימויים של דו־קיום) – לא כדבר־מה בלתי־נמנע, אלא כאפשרות. גירוש הערבים בידי היהודים לא היה מקרה טהור שיצרו הנסיבות וגם לא כורח הגיוני גמור, שהיה חקוק בהיסטוריה של הציונות. עולם הסמלים של היהודים בשנים 1945–1949, שאִפשר את גירושם של הערבים, הוא נושא ראוי למחקר. זה היה עולם רב־פנים,

לסלק קבוצת אנשים ולא דווקא להרגם. (המונחים "רצח-עם" ו"הגירה כפויה" קיימים על קשת מושגית והיסטורית, שבה הגירה כפויה לפעמים הופכת לרצח-עם). המונח "טיהור אתני" נפוץ מאז המלחמות ביוגוסלביה בשנות ה-90 במאה העשרים. אך היתרון במונח "הגירה כפויה" הוא באפשרות לקשור יחד מהלכים שלא נחשבו בעבר קשורים זה בזה, כגון הגירוש של גרמנים אחרי מלחמת העולם השנייה, הגירוש של בני יאקווי (Yaquis) במקסיקו בראשית המאה העשרים, העברת האינדיאנים בארצות-הברית לשמורות, וגירוש מתיישבים ממושבות לשעבר, כמו ה"רגליים השחורות" (pieds noirs), הלוא הם התושבים הצרפתים באלג'יריה. השימוש במונח "הגירה כפויה" אינו מגביל אירוע שכזה רק לקבוצות אתניות, אלא כולל קבוצות שונות, דתיות למשל. יתרה מזו, המונח "טיהור אתני" קשור עכשיו בשיח הציבורי והמקצועי ליצירת אווירה של בית-דין שדה. בתנאים אלה, השימוש בו גורם מיד לשערורייה ולתגובת-נגד רפלקסיבית. כל זה מונע הבנה היסטורית במקום לעודד אותה. בסופו של דבר, אנו משתמשים במונח זה או אחר בגלל הערך הפרשני שלו, על מנת ללמוד דברים חדשים, ולפתח דיון פורה. בכל המובנים הללו, "הגירה כפויה" היא המונח המתאים.

שלוש התפרצויות עיקריות של הגירה כפויה נחשבות מכריעות בהיסטוריה של אירופה בעת החדשה, משום שהן קשורות לאזורי ספר במרכזה של אירופה, במזרחה ובדרום-מזרחה, ולאזורי המפגש של האימפריות הרוסית, הגרמנית, ההבסבורגית והעות'מאנית: המשבר המזרחי בשנים 1875-1878, כשהאימפריה העות'מאנית איבדה את שטחיה באירופה; העשור הסמוך למלחמת העולם הראשונה, ממלחמות הבלקן בשנים 1912-1913 ועד מלחמת יוון-תורכיה בשנים 1921-1922; ותקופת מלחמת העולם השנייה בשנים 1936-1949. ההקשר ההיסטורי של ההגירה הכפויה היה ההתפוררות של האימפריות האירופיות - העות'מאנית, הנאצית והבריטית, וייסודן של מדינות לאום שהתארגנו סביב הרעיון של זהות לאומית בלעדית. חשיבות מיוחדת נודעת לשנות ה-40, עם קץ המלחמה באירופה ותהליך הדה-קולוניזציה ברחבי העולם.

לסיפור של פלשתינה בשנת 1948 יש כמה מן המאפיינים העיקריים של ההגירה הכפויה בזמננו. רוב הסיפורים על הגירה כפויה אינם סיפורי מוסר מהוקצעים שיש בהם חלוקה ברורה בין מעוולים לקורבנות. הגרמנים שעזבו את מזרח אירופה או גורשו ממנה בידי הצבא האדום בסוף מלחמת העולם השנייה, ואלו שגורשו מפולין ומצ'כוסלובקיה בשנים 1945-1947, תמכו בהיטלר והפיקו תועלת מאימפריית הטרור שלו. בהודו ובפקיסטן, הינדים ומוסלמים היו בגדר מעוולים וקורבנות כאחד. וכך היה גם בפלשתינה, ששם קורבנות לשעבר של השואה אימצו להם לעתים את תפקיד המעוולים.

בתהליכים של הגירה כפויה משתלבים זה בזה סמכות המדינה, הנחוצה בשביל להעביר בני-אדם ממקום למקום, ומעשים של אנשים בשטח. מדינות לבדן אינן מסוגלות לעקור מבתיהם מאות אלפי בני-אדם. שום הוראה ממשלתית יחידה אין בכוחה להוציא אל הפועל הגירה כפויה באמצעות צו כלשהו. תמיד מעורבת בכך רשת של סמלים, הלכי נפש וזיכרונות, שגורמת להגירה הכפויה להיות משהו שנתפש בדמיון, מתקבל על הדעת, מוסרי לכאורה. בסופו של דבר, יש אנשים מאחורי הפעולות האלה, רבים מהם שכנים לשעבר; אלה תמיד אירועים ציבוריים, שהרי אי-אפשר להסתיר העברה אלימה של המוני אדם, ופעמים רבות האירועים האלה מדווחים בתקשורת. האלמנטים הפופולריים של ההגירה הכפויה ניכרים באופן מובהק בכל מה שקשור לרכושם של הקורבנות: הרכוש הזה נבזז ומופקע, ואחת היא אם מדובר בשטיח, ארון, מנורה, או בתים וקרקעות. אחרי שמתבצעת הגירה כפויה של מיעוט כלשהו - אם במנוסה בהולה של תושבים ואם במעשי אלימות של צבא, או שניהם כאחד - נדיר שהמדינה מרשה למגורשים לשוב. על-פי-רוב נראה הגירוש כמצב קבוע, עובדה דמוגרפית מוגמרת, נס.

לא קיים דפוס אחד ויחיד כדי לאלץ קבוצת אנשים לעזוב את בתיה ואדמותיה. לפעמים אנשים בורחים בפחד מפני הצבאות המתקדמים (גרמנים במזרח אירופה, ערבים בפלשתינה). המגדר הוא תמיד נושא חשוב, אבל בכמה מקרים הייתה לו חשיבות מכרעת, כאשר עשרות אלפי נשים נאנסו בשיטתיות, כפי שקרה בהודו ובמזרח אירופה, שם כוונה האלימות המינית של החיילים הסובייטים כלפי נשים גרמניות. לפעמים טרנספר של אוכלוסיות נעשה בהסכמת הקהילה הבינלאומית ומועלה על נס בתור הישג הומניטרי: כך היה כאשר "הסכם לוזאן" בין תורכיה ליוון בשנת 1923, שחתם את סדרת ההסכמים שהתקבלו בוועידת השלום בוורסאי אחרי מלחמת העולם הראשונה, נתן לגיטימציה וכפה את גירושם של למעלה ממיליון נוצרים מאנטוליה ליוון ושל כ-350 אלף מוסלמים מיוון לתורכיה. איש לא שאל לדעתם של המגורשים בעניין זה.

אבל לכל המקרים האלה יש מכנה משותף: יצירת מדינת לאום הומוגנית המבוססת על עקרון ההגדרה העצמית. ועידת השלום בפריס קידשה את הרעיון המודרני של טריטוריה הנקבעת על-ידי גבולות אתניים, לאומיים ודתיים לכאורה, שבה המדינה היא נציגה של עם אחד. הרעיון הזה הכשיר את ההגירה הכפויה כאמצעי להבטחת יציבותה של המדינה, ומכאן - את יציבותה של המערכת הבינלאומית. אלה העקרונות, שלפיהם הוצג הטרנספר האלים של מאות אלפי בני-אדם באזור הים האגאי כמעשה הומניטרי, כדרך להגן על זכויות מיעוטים. כך אישרה הקהילה הבינלאומית דרך פעולה שעיקרה היה רגש של שייכות: ההגירה הכפויה הייתה פעולה של קבוצה אחת נגד קבוצה אחרת,

שנחשבה כלא שייכת לקהילה הלאומית. הצידוקים לכך היו מגוונים: אידאולוגיים, כלכליים, אסטרטגיים ודתיים. תאוות נקם, שיקולים צבאיים, חרדה מפני תנועות בדלניות ופחד קיומי מפני נאמנותה של הקבוצה האחרת, הם שסיפקו את הצידוקים, ושאלות של זהות, זיכרון ועבר היסטורי סייעו לדחוף ולקדם את המעשה. היו הצידוקים והמניעים אשר היו, המסקנה הייתה פשוטה: "הם" חייבים להיעלם ממרחב פוליטי וגאוגרפי מסוים כדי ש"אנחנו" נשגשג בתורם.

לגבי ההיסטוריה של הגירה כפויה במלחמת 1948, שאלת הזמן והתיארוך היא חשובה. לפני שנת 1939, רבים מן ההוגים והפוליטיקאים הציונים, לרבות בן-גוריון, ברל כצנלסון וזאב ז'בוטינסקי, חשבו ברצינות על העתיד הפוליטי של פלשתינה כמסגרת פוליטית קונפדרטיבית הבנויה משתי יחידות אוטונומיות, יהודית וערבית. מסגרת זו שימשה מודל ונתנה לגיטימציה לדרישה מארגון חבר העמים להעניק זכויות מיעוט ליהודי מרכז אירופה ומזרחה. שנות ה-40 שינו כל זאת. השמדת היהודים נטלה מן הציונות את פוטנציאל ההגירה ואת העורף היהודי האירופי שלה; מודל פוליטי קונפדרטיבי בפלשתינה הפך בלתי-רלבנטי לשארית יהודי מרכז אירופה ומזרחה. יהודי היישוב, רובם מאזורים אלה, איבדו משען משפחתי, כלכלי ורגשי, והיישוב בפלשתינה נראה כתקווה היחידה לעתיד העם היהודי. תפישות אלו השתלבו עם הדפוס הרווח של הגירות כפויות באירופה ובהודו/פקיסטן לאחר שנת 1945, דפוס שקיבל את תמיכתה של הקהילה הבינלאומית. מנהיגי היישוב עקבו בעניין ובדריכות אחרי מקרים אלה. זהו ההקשר המרכזי להגירה הכפויה בפלשתינה. אני מסיק שתי מסקנות מתיאור קצר זה, אחת בנוגע להיסטוריוגרפיה הציונית, והאחרת בנוגע לזו הפלשתינית. הרעיון, שהציונות התכוונה מלכתחילה להקים בפלשתינה אך ורק מדינת לאום יהודית (גם לפני שנת 1939) הוא טלאולוגיה ציונית, שמקורה בהקמת המדינה בשנת 1948. הרעיון שהציונים התכוונו מלכתחילה לגרש ערבים, היא טלאולוגיה פלשתינית שמקורה ב"נְבִיָּה" של שנת 1948.

מה היה קורה אילו הערבים היו מנצחים במלחמת 1948? אין אנו יכולים לתת על כך תשובה מדויקת כמובן, אבל אנחנו יכולים להציע השערות המתבססות על תקדימים היסטוריים. המטרה של הרוב הערבי הייתה לצמצם את מספר היהודים והשפעתם במדינה (או במדינות, במקרה שפלשתינה הייתה מחולקת בין כמה ארצות ערביות), ויש להניח שזו לא הייתה מדינה דמוקרטית. אין להוציא מכלל אפשרות מקרי נקמה והרג. מקצת היהודים, אולי אפילו רבים מהם, היו בוחרים לעזוב לאירופה, לארצות-הברית ולארצות אחרות, לאחר שחלום הריבונות היהודית בארץ ישראל היה נמוג, מאשר לחיות כמיעוט נרדף במדינה ערבית. ייתכן שהערבים היו הורסים יישובים יהודיים

ומגרשים את תושביהם לאזורים מיוחדים, שבהם היה מותר להם להתגורר, ושהם המדינה הייתה יכולה לפקח עליהם ביתר קלות.

מי שחיו בשנות ה-40 הכירו יפה תקדימים של גירושים בהיסטוריה המודרנית. התקדים של יוון ותורכיה נחשב למודל בעיני מנהיגים במרכז אירופה, בהודו ובפקיסטן, וגם ביישוב. כל מקרה סיפק לגיטימיות למקרה הבא. בישיבה מכרעת של הממשלה הזמנית ב-16 ביוני 1948 השווה משה שרת את יציאת הערבים לגירוש הגרמנים מצ'כוסלובקיה אחרי מלחמת העולם השנייה ולחילופי התושבים ביוון ובתורכיה. בשאלת רכושם של הערבים הוא הציג שתי דעות שונות, אחת רגשית ואחת דיפלומטית יותר: הרכוש הזה, כך טען שרת, ישלם על "הדם שנשפך, בעד ההרס שנהרס, בעד ההוצאות העצומות שצריכים היינו להוציא לא רק בנפש אלא גם ברכוש בשביל להלחם ולהתגונן [...] התנפלו עלינו. מגיע פיצוי בעד זה וזהו הפיצוי הטבעי". אבל הוא גם דיבר על הצורך לפצות את הפליטים אחרי משא ומתן בנדון. מכל מקום, אמר בסיום דבריו, "הם אינם חוזרים [...] הם צריכים להתרגל למחשבה שעניין הזה אבוד והשינוי הזה הוא שינוי שאיננו חוזר". באותו היום עצמו כתב א' גולדפרב את התזכיר שלו בעניין גירוש תושבי טנטורה.

ב-21 באוקטובר 1948, ערב הקרבות בגליל, כשקבע בן-גוריון, כי "לערביי ארץ ישראל נשאר רק תפקיד אחד – לברוח" (מצוטט בספרו של בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים**, עמ' 291), הוא נטל דף מספר ההיסטוריה של ההגירה הכפויה בעולם המודרני.

כתואי השמים

במאמר הזה סיפרתי סיפור אחד. מובן מאליו, שהיו סיפורים אחרים ודרכי פעולה אחרות (האומנם נחוץ להדגיש זאת?), שהם חלק ממה שקרוי בפי הדיוטות והיסטוריונים "ההיסטוריה של שנת 1948": סירובם של הערבים להכיר במדינה יהודית לאומית; גורלם של היהודים במקרה של תבוסה; הטראומה של היהודים בעקבות השואה; הקריסה הפתאומית של החברה הערבית בפלשתינה; חלקה של האימפריה הבריטית; היסוד הערבי העל-לאומי שבסכסוך, והתפקיד שמילאו מצרים, סוריה, לבנון, עירק וירדן; פרוץ המלחמה הקרה. חלקם של היהודים ביציאת הפלשתינאים הוא סיפור אחד של המלחמה, חשוב לא פחות מאחרים, יותר חשוב מרובם.

אחד הטיעונים במאמר זה הוא, שתיאור מדויק של השתלשלות האירועים וראיות אמפיריות אין בהם כדי לספק את הפרשנות שלהם, את האמת שלהם. משמעותו של העבר נגלית, כאשר ההיסטוריון משלב ראיות עם מעשה אמנות, עם מעשה פואטי המדגיש את החיים האנושיים

מוסיקה, או ליתר דיוק, להבנה של העולם באמצעות המוסיקה.

(מצוטט אצל Frank Ankersmit, *Sublime Historical Experience*, Stanford, 2005, pp. 120–121)

במאמר הזה ניסיתי להציג תחושה היסטורית כזאת ממלחמת 1948. הרשו לי להציג אותה פעם נוספת, הפעם בסיפור בתצלומים.

טנטורה, 23 במאי 1948

1. חיילים יהודים מפרידים בין הגברים לבין הנשים, הילדים והזקנים;
2. הנשים, הילדים והזקנים מכונסים בחלק אחר של הכפר; מחכים;
3. ממתנים לקראת גירושם לפרדיס; ברקע התמונה חיילים אחדים וג'יפ.

במהלך המאורעות. פירושו של דבר לבטא תחושות היסטוריות של עבר נתון. תחושה היסטורית היא חלק מכל מעשה שחזור היסטורי, שכדי להגשימו יש ללכת אל מעבר לאסוציאציה ההגיונית של המאורעות אל היסודות האנושיים של התקופה; אין היא נפרדת מן החקירה ההיסטורית, אבל יחד הן מהוות את ההבנה ההיסטורית. ההיסטוריון ההולנדי יוהן הויזינגה (Huizinga) היטיב לתאר את התחושה ההיסטורית הזאת:

בכל מודעות היסטורית יש רכיב חשוב ביותר, שההגדרה ההולמת אותו ביותר היא תחושה היסטורית. אפשר לדבר גם על מגע היסטורי [...] את המגע הזה עם העבר [...] אפשר ליצור באמצעות שורה מכרוניקה, תגליף, כמה צלילים של שיר ישן [...] תחושה היסטורית אין פירושה התנסות מחודשת אלא הבנה הדומה מאוד להבנה של

- 13 ביוני 1948
5. גירוש הנשים, הילדים והזקנים, תושבי טנטורה, מפרדיס לאזור בשליטת הירדנים; "הצלב האדום" מפקח;
 6. יש גם זמן לקשור קשרים, אולי גם לפלרטט;
 7. ולתעד את האירוע;
 8. בעוד הטנטוראים עוזבים;
 9. כשהם מצולמים (מה שיאפשר להיסטוריון לשחזר פיסת עבר שנים לאחר האירוע).

5

8

6

9

7

12

10. חיילים יהודים מציעים מים למגורשים;

11. ברגע של אנושיות;

12. רגע שנעלם במסגרת הרחבה של האירועים, כאשר היהודים

וגם המוכתר של פרדיס (משמאל בכאפייה הלבנה) מראים

לטנטוראים את הדרך קדימה, הלאה והרחק מביתם;

13. על האוטובוס של אגד;

14. דרך המעבר לשטח שבשליטת ירדן, תם ונשלם הגירוש.

13

10

14

11

בכוונתי היה לסיים את הסיפור בתצלומים בתמונות מהארכיון של קיבוץ נחשולים, שפורסמו בגרסה מוקדמת של המאמר, ובהן נראים החיים החדשים שהלכו ונבנו בקיבוץ בשנים הראשונות לאחר המלחמה בין בתי טנטורה העזובים ובתוכם. משנת 1948 עד שנת 1952 חיו הקיבוצניקים בבתים של טנטורה, לפני שעברו לנקודת קבע מצפון לכפר. הצילומים האלה מראים, בין השאר, חברי קיבוץ מנקים בשנת 1949 את מרפסת חדר האוכל, שהיה לפנים ביתו של מוכתר טנטורה; חברי קיבוץ קוטפים תפוחים במטע שנשתל במקורו על-ידי הטנטוראים; הקמת ערוגות באחד מרחובות הכפר; קבוצת נערות מתורכה, קבוצת "מגשימים", רצה בסמטה שוממת בשנת 1950 או 1951; חברי קיבוץ חוגגים את חג פירון האדמה, שבועות, בין בתי הכפר; וצעירים עמלים על פיתוח ענף הדיג, תמונה שצולמה מן הים וברקע בתי הכפר. הנהלת הקהילה של נחשולים סירבה להתיר לפרסם כאן את הצילומים האלה, כמו גם את תרשימו של אמיר על הגירוש לפרדיס ותמונה של הנשים, הילדים והזקנים של טנטורה לאחר הקרב מרוכזים בשדה סמוך למזגגה, הבניין המרשים שהוקם בשנת 1891 על-ידי הברון רוטשילד כבית-חרושת לבקבוקים לפיתוח היקבים באזור, בייחוד את היקב בזכרון יעקב. לא נמסרו לי נימוקים להחלטה זו. כך מצטרף הסירוב לפרסום התמונות לדברי הימים של ההיסטוריה והזיכרון של טנטורה ושל מלחמת 1948.

מהם הלקחים שאפשר להסיק מסיפור המעשה שגוללתי במאמר? בשלב זה הייתי אומר, כי בעניין ההיסטוריה והזיכרון הישראליים-היהודים יכולים להסיק שתי מסקנות מחלקם בהגירה הכפויה של הפלשתינאים בשנת 1948, כפי שהיא נראית מזווית ראייה כלל-עולמית: הם יכולים לפלוט אנחת רווחה שמשמעה, "כולם גירשו אנשים בשנות ה-40, כאלה הם החיים, מה אנחנו יכולים לעשות, עזבו אותנו בשקט"; ואחדים מהם אולי אפילו יוסיפו, "חבל שלא סיימנו את המלאכה". גישה יהירה ומזלזלת כגון זו לא תעלה על הדעת, כמובן, כשדנים בעוללות שנעשו ליהודים בשנות ה-40, כגון השואה. מסקנה שנייה תהיה לראות את הציונות בכלל, ואת מלחמת 1948 בפרט, מזווית ראייה רחבה יותר, לא כסיפור ייחודי, אלא כסיפור של בני-אדם שפעלו בנסיבות היסטוריות מסוימות. מזווית ראייה כזאת, הגירות כפויות נעשו במקומות שונים במחצית הראשונה של המאה העשרים, ובייחוד בשנות ה-40. היו להן גם גורמים כלליים וגם הקשרים היסטוריים מיוחדים. אבל הן נעשו, והן מהוות טרגדיה אנושית שהאחרים להן, באופן מלא או חלקי, חייבים להכיר בהן.

המשמעויות של הכרה שכזאת הן מגוונות. תפישה מקובלת בקרב חוקרים והדיוטות בשמאל ובימין כאחד היא, שההכרה בגירוש הערבים חזקה עליה שתוביל לקבלת הדרישה הפוליטית לשיבת הפליטים. זאת הבנה

שגויה של היחסים בין ההיסטוריה, הזיכרון והפוליטיקה. להיסטוריה ולזיכרון יש משמעות פוליטית, אבל אין זו משמעות אחת ויחידה; אפשר לשאוב מהם משמעויות שונות ובנות קיימא. ההכרה בחלקם בגירוש הפלשתינאים, אין פירושה שהיהודים אינם זכאים לחיות בארץ ישראל, או לחיות בכלל. הנשיא וצלב האוול (Havel) ודאי לא הסיק את המסקנה שלצ'כים אין מקום בצ'כוסלובקיה, כאשר התנצל בשנת 1990 על גירוש הגרמנים אחרי מלחמת העולם השנייה. לימוד ההיסטוריה – וזיכרון מעשי אי-הצדק שנעשו על-ידי בני קבוצתך – אין בהם כדי לספק משנה סדורה אחת של פעולה פוליטית בעתיד. לימוד ההיסטוריה חיוני דווקא משום שאינו מספק תוכנית לפעולה פוליטית בעתיד, אלא מספק הרבה יותר מכך: משימתה של ההיסטוריה היא ללמד אותנו כיצד הגענו הנה ולאן אפשר ללכת מכאן ואילך. היא מעניקה לנו את התבונה הנובעת מביקורת עצמית על עברנו, שהיא המפתח למודעות עצמית ולהבנה מורכבת של העולם. לימוד ההיסטוריה חשוב מפני שהוא מעמיד בסימן שאלה גישות טוטליות, ששואפות לכפות עלינו הומוגניות תרבותית, מחשבה אחידה, התנהגות נאותה – כל זאת בשמה של אמת אחת ויחידה שכביכול אין בלתה. תחת זאת, על-ידי לימוד ההיסטוריה אנחנו מתודעים לרבגוניות של הקולות בחברה, קולות שפעמים רבות הם סותרים ומנוגדים זה לזה ולמורכבותה של ההתנהגות האנושית.

ומזווית הראייה הזאת ראוי שהישראליים-היהודים יכירו בתפקיד שמילאו בגירוש הערבים, והסיבה לכך פשוטה מאין כמוה: הגירוש הוא חלק מההיסטוריה שלהם, וחלק חשוב. הוא חלק מהם, תמיד היה: הישראליים-היהודים זוכרים את הגירוש, בין שהם מכחישים אותו בסיפור על קורבניות יהודית, בין שהם אוסרים לדבר עליו באמצעות חוק שחוקקה הכנסת, בין שהם מטשטשים אותו ברטוריקה מעורפלת בספרי ההיסטוריה, ובין שהם מספרים עליו בפרוזה, בשירה ובפעילות חברתית. עצם הניסיון למחוק את זיכרון הגירוש הוא בבחינת כוח חברתי פעיל ורבי-עוצמה, תוצאה של ניווד אדיר של מאמץ פוליטי, כלכלי ותרבותי, בין שהוא מתבטא בהשמדה הפיסית של כפרים ערביים ובין בשתיקה בספרי ההיסטוריה. מחיקת הזיכרון היא תוצאה של מודעות ערנית להפליא. הישראליים נידונים, במובן מה, לזכור ולזכור ולזכור את הפלשתינאים שאיבדו את בתיהם ואת מולדתם ולספר את הסיפור הזה בדרכים שונות, מפני שהוא קשור לבלי התר עם הדרך שבה הם עצמם השיגו את בתיהם ואת מולדתם.

אפשר לשכוח את הנפבה רק על-ידי פעולת זיכרון: עלינו לזכור על מנת להחליט מה לשכוח; עלינו לשכוח על מנת לזכור רק את מה שנעים לנו לאמץ לחיק זהותנו. הגד לי מה אתה שוכח ואומר לך מי אתה. הייתי כותב לכן את התיאור הבא: הישראליים-היהודים מעוצבים על-ידי הפלשתינאים,

גרסה מוקדמת של מאמר זה הוצגה בכנס "מיתוס, זיכרון והיסטוריוגרפיה: המקרה של מלחמת 1948", שהתקיים באוניברסיטה העברית ובמכון ון ליר בירושלים בדצמבר 2010. אני מודה לאפרת בן זאב ולג'י וינטר על הערותיהם. אני אסיר תודה לחברי קבוצת המחקר הבין-תחומית "הגירות כפויים בעולם המודרני" באוניברסיטת וירג'יניה, שבה ניתנה לי הזדמנות לבחון את רעיונותי. חוה'לה מגר מארכיון נחשולים ודורון אביעד בארכיון צה"ל היו לי לעזר רב, כמו גם יוסי עפר, שהעמיד לרשותי את ארכיונו "גולה, ציונות, תקומה". אילן טרואן חלק עמי את השגותיו. בייחוד החכמתי מתובנותיהם העמוקות של עמוס גולדברג, מוטי גולני ויעל דר. תודתי לסמדר מילוא שעזרה במלאכת התרגום.

המאמר התפרסם בראשונה, עם צילומים נוספים, בכתב העת *Israel Studies* בשם: "Miracles and Snow in Palestine and Israel: Tantura, A Story of 1948", *Israel Studies* 17:2 (summer 2012), 25-61. אני מודה להוצאת הספרים של אוניברסיטת אינדיאנה על הרשות לפרסמו כאן.

לקריאה נוספת:

אריאלה אזולאי, **אלימות מכוננת 1948-1950. גאולוגיה חזותית של משטר והפיכת האסון ל'אסון מנקודת מבט'**, תל-אביב: רסלינג, 2009.

מוטי גולני ועאדל מנאע, **שני צדי המטבע: עצמאות ונכבה, שני נראטיבים של מלחמת 1948 ותוצאותיה**, מהדורה תלת-לשונית: עברית-ערבית-אנגלית, ירושלים: הוצאת מכון ון ליר, 2012.

רשיד ח'לידי, **כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה**, תרגמה מאנגלית איה ברזיר, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 2010.

בני מוריס, **תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה**, תרגם מאנגלית יעקב שרת, תל-אביב: הוצאת עם עובד, 2010.

בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949**, תרגם מאנגלית ארנון מגן, תל-אביב: הוצאת עם עובד, 1991.

נגה קדמן, **בצדי הדרך ובשולי התודעה. דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי**, ירושלים: ספרי נובמבר, 2008.

על פרשת כ"ץ, ראו את האתר המקיף שמכיל מאמרי עיתונות, מסמכים משפטיים, פרסומים אקדמיים ואת העבודה עצמה:
<http://www.ee.bgu.ac.il/~censor/katz-directory/>

Richard Bessel and Claudia Haake (eds.), **Removing Peoples: Forced Removal in the Modern World**, Oxford: Oxford University Press, 2009.

Efrat Ben-Ze'ev, **Remembering Palestine in 1948. Beyond National Narratives**, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Alon Confino, "Narrative Form and Historical Sensation: On Saul Friedländer's *The Years of Extermination*", **History and Theory** 48 (October 2009), 199-219.

Alon Confino, **Foundational Pasts: The Holocaust as Historical Understanding**, New York: Cambridge University Press, 2012.

הפלטתניאים מעוצבים על-ידי הישראלים-היהודים, כפי שתואי השמים בלילה נוצר על-ידי הכוכבים.

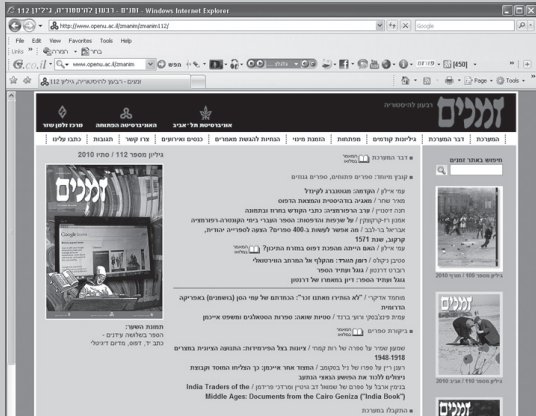
אולם, במישור אחר, אינני רוצה להפיק לקחים מהסיפור בתמונתו. איני סבור שאנו זקוקים ללקח נוסף ממלחמת 1948, מפי צד זה או אחר. היסטוריונים אמורים להצביע על השלכות רחבות יותר, למקם את סיפורם בתוך הקשר רחב יותר. אבל לפעמים פחות הוא יותר. אני מעדיף להימנע מן הנוהל הרגיל של היסטוריונים, שמסבירים ומפרשים את משמעותו של הסיפור. כוחם של כמה מהסיפורים טמון בהצגתם לעיני כול בתור גורם מגרה חשיבה. אני משאיר בידי הקורא את האפשרות להעניק משמעות לסיפור הזה, כל אחד כראות עיניו וכרוחב לבבו, ובכך לפתוח את הדיון בשאלה איך הוא מאיר את ההיסטוריה של מלחמת 1948 ומשתלב בה.

אחד הלקחים שאני הפקתי מן הסיפור הזה הוא ערכה של הענווה נוכח פני העבר. לא צריך לבקש מן העבר את מה שאין בכוחו לתת. העבר אינו יכול לכפר על שום מעשה בהווה ולא להצדיק אותו. כשאנשים מעוותים את העבר ומשתמשים בו כבמכשיר, יש סכנה של בורות ושל עשיית אי-צדק. ענווה נוכח פני העבר מספקת לנו אותה מודעות עצמית שמלווה בספק ובתחושה של פרספקטיבה; זו דרך אחת שמאפשרת לנו להעריך את האנושיות של הזולת באותה מידה שהיינו רוצים שהזולת יעריך את האנושיות שלנו.

יכולתי לסיים כאן את מאמרי, אבל בחרתי לעשות זאת בדרך אחרת: בתיאור תמונה שמעוררת דיסוננס, צלקת של זיכרון, תמונה של טנטורה תחת מעטה של שלג. מצאתי אותה בארכיון של נחשולים (ואין בידי הרשות לפרסמה). הבטתי בה בפליאה, בשלג מול הים התיכון; על גב התמונה היה כתוב "טנטורה דצמבר 1950". ואז עלה בי זיכרון המנגינה: יהודה פוליקר, באלבום המופת שלו **אפר ואבק**, שר טקסטים שחיבר עם יעקב גלעד על החוויות של הוריהם הפולנים והיוונים שהיו ניצולי שואה. ב"חלון לים התיכון" הוא שר: "שנת חמישים סוף דצמבר/בחוף מלחמת רוחות/ השלג צנח כאן לפתע/לבן מזכיר לי נשכחות./עוד הפצע פתוח/לו רק היית אתי עכשיו/הייתי ודאי מספר לך/את מה שלא יגיד מכתב". גם בלבם של תושבי טנטורה עורר השלג מן הסתם זיכרונות שוברי-לב כשציירו להם בדמיונם את המראה המיוחד של בתיהם תחת השלג. אפשר שהשלג העיר גם תחושה מטרידה של הטלטלות העמוקות חסרות הפשר של הזמן האחרון, תחילה האירועים ההיסטוריים שקטעו באחת את אורח חייהם ועכשיו ההתרחשות האקלימית היוצאת דופן שלא נראתה מעולם בזיכרון החי. ודומה כי יותר מכול העיר השלג תחושה של געגועים עמוקים, שאינם שונים מאלה שבאים לידי ביטוי בשיר.

בקר באתר זמנים

<http://www.openu.ac.il/zmanim>

מה באתר?

- ▶ תקצירים של כל המאמרים בכל הגיליונות של זמנים מן השנים האחרונות, וכן מאמר אחד, דבר המערכת וביקורות הספרים מכל גיליון בשלמותם בליווי תמונות ואיורים.
- ▶ מדור מיוחד לתגובות על מאמרים שהתפרסמו בגיליונות האחרונים של זמנים.
- ▶ מפתחות לכל הגיליונות של זמנים מן הגיליון הראשון (משנת 1979) ועד לאחרון שראה אור. במפתחות תמצאו את רשימת המאמרים לפי שמות המחברים וכן רשימת מאמרים לפי נושאים.
- ▶ אפשרות לחיפוש באתר זמנים לפי שם הכותב או לפי מילה בשם המאמר.
- ▶ הנחיות להגשת מאמרים למערכת זמנים, והדרכים ליצירת קשר עם המערכת.
- ▶ כתבו עלינו – ביקורות על גיליונות שונים של זמנים שהתפרסמו בעיתונות הכתובה בשנים האחרונות.
- ▶ מידע על כנסים ואירועים בכל התחומים הנוגעים להיסטוריה.
- ▶ הזמנת מנוי – כתובת ומידע למבקשים לחתום על מנוי לזמנים.

Carlo Ginzburg, "Checking the Evidence: The Judge and the Historian", *Critical Inquiry* 18:1 (Autumn 1991), 79–92.

Carlo Ginzburg, "Just One Witness", in: Saul Friedlander (ed.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the 'Final Solution'*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992, 82–97.

בעברית: קרלו גינצבורג, "רק עד אחד", *זמנים* 48 (1994), 17–25.

Benny Morris, "Examining Transfer: Zionist Thinking and the Creation of the Palestinian Refugee Problem", in: Richard Bessel and Claudia Haake (eds.), *Removing Peoples: Forced Removal in the Modern World*, Oxford: Oxford University Press, 2009, 350.

Ilan Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine*, Oxford: Oneworld Publications, 2006.

Dan Rabinowitz and Johnny Manour, "Historicizing Climate: Haifawis and Haifo'im Remembering the Winter of 1950", in: Mahmoud Yazbak and Yfaat Weiss (eds.), *Haifa Before & After 1948: Narratives of a Mixed City*, Dordrecht: Republic of Letters, 2011, 119–148.

Uri Ram, "Ways of Forgetting: Israel and the Obliterated Memory of the Palestinian Nakba", *Journal of Historical Sociology* 22:3 (September 2009), 366–395.

Eugen Rogan and Avi Shlaim (eds.), *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Ahmad Sa'di and Lila Abu-Lughod (eds.), *Nakba. Palestine, 1948, and the Claims of Memory*, New York: Columbia University Press, 2007.

Avi Shlaim, *Israel and Palestine: Reappraisals, Revisions, Refutations*, London: Verso, 2009.

Dimitri Shumski, "Brit Shalom's Uniqueness Reconsidered: Hans Kohn and Autonomous Zionism", *Jewish History* 25 (2011), 339–353.

Eric Weitz, "From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions", *American Historical Review* (December 2008), 1313–1343.

מקורות האיורים:

תמונה בעמוד 17, תמונות 1, 2 ו-3 בעמוד 26: ארכיון יוסי עופר – גולה, צינות, תקומה

תמונה 4 בעמוד 26: באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

תמונות בעמודים 27, 28: אוסף בנו רוטנברג, מאוספי ארכיון המדינה